

Dříve než začneme hovořit o vztahu volného času k otázkám životního způsobu v rodině, je nutné vyložit, jak chápat obsah pojmu. Je to nutné proto, že v sociologické literatuře jsou často uváděny odlišné formulace a definice volného času, které se liší především chápáním obsahu struktury vymezeného času jako volného (viz např. [2], [3], [6] a další). Tak např. francouzská sociologická škola chápe volný čas jako „souhrn činností“, kterými se jednotlivec může zabývat, kterým se může věnovat *podle vlastní vůle*, aby si odpočínul nebo aby se pobavil (zabavil), aby rozvíjel svou dobrovolnou účast na společenském životě, svou informovanost, nebo své vzdělání nezainteresované povoláním, a to potom, co se uvolnil od všech pracovních, *rodinných* nebo společenských závazků. (Podtrženo M. Š.)

Jde v pravém smyslu o rekreaci, jak prozrazuje latinský původ toho slova, které doslova přeloženo znamená znovuvytvoření lidského zdraví, spokojenosti, štěstí, vyrovnanosti se sebou i s druhými lidmi.

Je však možné souhlasit s určením volného času jako času stráveného podle libovůle člověka? Vždyť sama libovůle je velmi omezená, míra dobrovolnosti je vždy modifikována její nutností. Např. zavázeli se někdo „dobrovolně“ k výkonu nějaké činnosti, již výkon této činnosti se změní z libovůle v nutnost, která již překonala určení původní dobrovolnosti. Toto pojetí volného času jako času „svobodně“ zvolného je důsledkem metafyzického pojetí svobody a nutnosti. Volný čas jako sféra svobody nemůže být stvořen proti sféře nutnosti, tj. proti pracovní době; naopak může být stavěn jen prostřednictvím přeměny jeho opaku, neboli jde tu o vzájemný dialektický vztah obou těchto oblastí — pojetí volného času jako projevu určité individuální libovůle v přímém protikladu ke své vlastní funkci. Rozumíme-li totiž svobodou takové jednání, které zasahuje

do přírodního nebo společenského dění na základě poznanych objektivních zákonitostí, nemůžeme klást její určení do sféry libovůle volného času. Musíme ji naopak chápat jako aktivní složku v přetvářející činnosti člověka. Dialektika vztahu svobody a nutnosti pak vyžaduje pochopit, že aktivní uvědomělá činnost člověka je *nutností*, která vystupuje v podobě *možnosti* a která může být ve společnosti uskutečněna jen prostřednictvím aktivní uvědomělé činnosti. Teprve takové sjednocení lze charakterizovat jako svobodné, neboť Marxovo pojetí svobody jako společenského vztahu se odlišuje od ostatních teorií tím, že zahrnuje dialektiku svobody a nutnosti jako problém revoluční společenské praxe, tím, že vychází z práce jako základního pojmu lidského života [4 : 98].

Svobodné jednání tedy spočívá v takovém jednání, kterým člověk ovlivňuje nutnost, již je determinován, čímž zároveň realizuje aktivní vztah k podmínkám své činnosti a rozšiřuje prostor pro možnost volby svého jednání. Marx ukazuje, že rozhodující vliv na rozšiřování prostoru pro možnost volby a základní otázkou rozvoje lidské svobody je rozvoj společenské výroby, výrobní proces [14 : 368].

Z toho je nutné vyjít též při charakteristice kategorie volného času. Volný čas nelze tedy stavět do protikladu k pracovní době; měnit povahu volného času je možno jedině prostřednictvím změněného pracovního procesu.

Změněný charakter volného času pak zpětně ovlivňuje výrobní činnost člověka. Funkcí volného času není pouhá reprodukce pracovních schopností, oddech a zábava, ale též zvýšení kvalifikace, sebevzdělání. Neexistuje proces vzdělání, který by byl izolován od pracovní aktivity člověka. I zdánlivě nejvzdálenější poznání člověka se prostřednictvím spektra všeobecných znalostí konec konců promítne do úrovně přístupu k pracovnímu procesu, ať si to

člověk uvědomuje, či nikoliv. Volný čas se realizuje uvnitř a prostřednictvím společenských vztahů, proto bude jeho struktura podmíněna též charakterem těch kterých vztahů. Bude odpovídat určité třídně podmíněné orientaci životního způsobu. Mohli bychom tedy říci, že *volný čas je méně prostorem pro realizaci svobody a spíše více funkcí lidského života, který je konec konců determinován charakterem pracovní činnosti*, a tím i charakterem společenských vztahů.

Také jeho užití se odehrává ve sféře konečné spotřeby, a volný čas je proto dialekticky spjat s výrobou samou. A nejen proto. Volný čas je ve svém rozměru určen stupněm produktivních sil společnosti, v kvalitě svého využití je však vázán charakterem výrobních vztahů té které společnosti. Proto i obecný přístup k problému volného času a chápání volného času jako sociologické kategorie musí být transformován do konkrétně historické roviny zkoumání. Nejde přece o volný čas vůbec, ale o volný čas k dispozici člověku (disposable time). Jeho dosažení se fakticky rovná procesu zrušení určení a charakteru času jako volného, kdy, jak předpokládal Fourier, zmizí hranice mezi zábavou a prací. Těto přeměny je schopna pouze komunistická společnost. Je třeba říci spolu s Marxem: „Skutečné bohatství je rozvinutá produktivní síla všech jedinců. Potom však již není mírou bohatství pracovní doba, ale volný čas.“ [13 : 438]

Hospodaření s časem je závislé na stupni rozvoje bytostných sil člověka. Marx v *Grundrissech* výstižně uvádí: „Předpokládáme-li společenskou výrobu, zůstává časové určení přirozeně podstatné. Čím méně času spotřebuje společnost k tomu, aby produkovala pšenici, dobytek atd., o to víc času získává pro jinou produkci materiální nebo duchovní. Stejně jako u jednotlivého individua, závisí všestrannost jeho vývoje, jeho požitku a jeho činnosti na úspoře času. Hospodaření s časem — na to se konec konců redukuje veškerá ekonomie. Společnost má účelně rozdělovat svůj čas, aby dosáhla produkce přiměřené jejím celkovým potřebám, právě tak jako musí jednotlivec správně rozdělovat čas, aby získal například vědomosti v potřebných „proporcích“ nebo aby dostal různým požadavkům na svou činnost. Hospodaření

s časem . . je tedy i na základě společenské výroby prvním ekonomickým zákonem. Stane se dokonce zákonem v mnohem větší míře.“ [16 : 129—130]

Úspora neefektivní práce v rodině jako růst volného času

V socialistické společnosti člověk převzal odpovědnost za výrobu s cílem přeměnit dosavadní dělbu společenské práce, aby zároveň tím vrátil práci její tvořivou povahu. Bude muset převzít odpovědnost i za volný čas, neboť i on je „předmětem“ společenské výroby a samotných potřeb i prostředků pro uspokojování individuálních potřeb. Ve jménu svého volného času a svých potřeb může člověk mít stále větší vliv na způsob, rozsah a obsah výroby.

Společnost je s to *cílevědomě vytvářet prostředky k rozšiřování volného času především zvýšením produktivity společenské práce, dodržováním společensky potřebných pracovních a provozních režimů, tedy efektivním využitím společenské práce, rozvíjením těch služeb, které mají význam pro tvorbu společenských výrobních sil*. V neposlední řadě také postupným zkracováním času věnovaného pracím spojeným s chodem domácnosti. Je tomu tak proto, že „volný čas“ nelze považovat pouze za antipod „času v práci“, neboť se nerozšiřuje pouze tím, že se mění charakter dělby práce, že se zvyšuje produktivita práce, a tím se konec konců zkracuje doba k výrobě určitého potřebného množství produktů. Kdybychom přistupovali k tomuto procesu vzájemného ovlivňování „času v práci“ a „mimo práci“ pouze z hlediska jejich vzájemné kvantifikované míry, nepodařilo by se nám postihnout jeho složitost. Víme, že společenské jevy mají vždy mnoho stránek, které se navzájem ovlivňují. Tak je tomu i se způsobem života. Sem mimo jiné patří nejen výrobní proces, ale i čas „mimo něj“, a to ve své kvantitativní i kvalitativní podobě, která zahrnuje celou sumu různorodých činností člověka. Mezi ně patří i ty, které jsou realizovány uprostřed a prostřednictvím rodiny jako společenské skupiny. Právě proto jsou integrální spjatost rodiny se společností, pro dialektickou jednotu individuální podoby práce a společenské práce, je řešení problému volného času spjata s pro-

blémem přeměn způsobu života uvnitř rodiny. V jejím středu dodnes zůstává značná jednoduchá manuální práce, která má naturalní charakter.

Zrušení malovýroby¹ uvnitř rodiny významně změní strukturu činnosti *uvnitř rodiny*, jejich proporce i dynamiku. Změní i charakter vzájemných lidských vztahů. Malovýroba totiž tím, že fixuje staré formy práce, zároveň uchovává individualismem obestřené způsoby života. Nejenže je reprodukuje, ale je schopna plodit stále nové podoby individualismu a maloměstství. Těmito negativními důsledky tvoří malovýrobní činnost hráz tvorbě nových, socialistických vztahů.

Prokazujeme-li nutnost nahrazení malovýroby v rodině velkovýrobou, nemáme na mysli odstranění *jakékoliv práce z rodiny vůbec*. Domníváme se, že v rodině *vždy* zůstane určitý druh manuální práce, že zde zůstane dotváření *určitého* druhu výrobků. Půjde však zřejmě o takové výrobky, které svým charakterem jsou určeny k drobné a skutečně individuální spotřebě, k uspokojení skutečně individuálních nároků člověka. V určité podobě a v určité míře manuální činnost zřejmě bude v rodině zachována vždy. Mám na mysli ono domácí „kutilství“, prováděné jako hobby, např. chuťovou úpravu „malých“ jídelních chodů, které bude vyhovovat té které rodině. Podstatná je však *míra času* této činnosti, míra času věnovaná individuálně výrobě věcí či pokrmů apod. Je totiž něco zcela jiného, je-li žena donucena každodenně se „lopotit“ s nákupem a u plotny při vaření, nebo zda z vlastní vůle a občas jako projev tvůrčí iniciativy bude připravovat pochoutku podle individuálního přání a chuti své rodiny. Pohoda tu pak vystřídá časté stressy, které dosud tuto činnost doprovázejí. Bude to zřejmě moment, který významnou měrou přispěje ke zrušení tradice modelu ženské práce a modelu chování ženy, neboť dnešní práce ženy v domácnosti a pro rodinu není nic jiného než „výsadou“ dělby práce v rodině a společnosti. Jde o složitý a dlouhodobý proces přeměny způsobu práce, a tím i způsobu života vůbec.

Považovat „občasnou“ práci v rodině za

činnost, řadící se do zájmové oblasti, tedy do roviny uspokojování zájmů, se nám dnes zdá utopické a nereálné. Toto zdání má však své gnoseologické a sociální kořeny. Jsou to jednak hluboce zafixované a tradicí posvěcené rozdílné formy práce muže a ženy, přijaté modely chování obou pohlaví. Bez vlivu však nejsou ani objektivní podmínky v podobě stávajících prostředků, kterými k likvidaci malovýrobní práce v rodině společnost vládne. Teprve tehdy, až ve společnosti, ve které „sdružený člověk, sdružení výrobci budou vyrábět za takových podmínek, které jsou lidské povaze nejdůstojnější a nejpřiměřenější, tehdy bude občasná individuální práce mít podobu individuálního uspokojení, podobu zábavy“ [14 : 373].

Považuje-li Engels přechod výrobních prostředků do společenského vlastnictví za nezbytnou podmínku *přeměny soukromé domácnosti ve společenský průmysl*, nemá na mysli automatické nahrazení jednoho druhým. Zespoločštění výrobních prostředků působí především tím, že do výroby zapojuje sílu celospolečenského sjednocení pracujících. Jde o vědomou regulaci výroby ve prospěch celé společnosti, jde o „vyšší typ společenské organizace práce... v tom je jádro věci. V tom je zdroj síly a neodvratného, úplného vítězství komunismu.“

Tento proces tvorby vyššího typu společenské organizace práce má své fáze vývoje a celou řadu aspektů. Existuje již řada studií o předpokládaných podmínkách rozvoje a přeměny struktury výrobních sil, které budou vyřazovat z bezprostředního cyklu výroby jednoduchou lidskou pracovní sílu a nahrazovat ji člověkem řízenou technickou aplikací soudobé vědy jakožto výrobní síly.²

V těchto studiích je jmenována řada komponent, které jsou základem pro započatou změnu podmínek, a tím i způsobu života za socialismu. Jejich syntetizujícím pojmem je nový vývojový stupeň výrobních sil, jehož účinnost je násobena integrací s vědou a který je schopný všeobecné přeměny práce, přeměny celé základní masy elementární lidské činnosti. Výchozí podmínkou pro realizaci této nové kvality

¹ Pokud jde o koncept malovýroby v rodině, autorka soudí, že materiální charakter práce konané uvnitř rodiny, zabezpečující at již dotváření společenských produktů, nebo výrobu některých

spotřebních statků přímo, lze nazývat malovýrobou. Jde o diskusní otázku, na kterou je možno mít různý názor.

² K tomuto problému na obecné úrovni viz [7].

rozvoje výrobních sil jsou socialistické výrobní vztahy, které prolomily úzké hranice života člověka tím, že navrátily práci její všeobecně společenský charakter. Má-li být práce za socialismu všeobecnou prací, a nikoli „vypětím člověka jako určitým způsobem druzovaně naturální síly, ale jako subjektu, který vystupuje ve výrobním procesu jako činnost řídící všechny přírodní síly“ [14 : 105], musí tyto přeměny zahrnovat všechny oblasti dosavadní výrobní činnosti. Máme totiž za to, že zásadní převraty ve společenské výrobě, směřující k neustálé rekonstrukci technické základny výroby za pomoci vědy, budou sice schopny produkovat žádoucí přeměny charakteru práce, ale objektivně ještě budou zahrnovat i tu základnu, která „váže“ značnou část jednoduché práce.

Studie, které hovoří o nutnosti přetvoření celé hmotné základny lidského života, o přeměně nejen jeho společenských, ale zároveň i technických podmínek samotných základů civilizace, naznačují trendy těchto přeměn většinou v obecných rovinách. Je však otázka, zda i v této obecné rovině, která zachycuje základní komponenty přeměn, nechybí přeměna domácí práce, popř. přesněji řečeno nutnost zrušení malovýroby v rodině.

Problém podstatné přeměny práce v domácnosti má v souvislosti s rozšiřováním „času pro člověka“ velký společenský význam. Musí-li rodina dosud, podle průzkumů, věnovat nákupu, vaření, úklidu, praní prádla apod. průměrně 50–60 hodin týdně, zcela objektivně je zde posilován nežádoucí způsob života, který uzavírá rodinu do „okovů“ intimity.³ Lze to prokázat i řadou údajů a zjištěných skutečností, které jsou schopny ilustrovat rozporné jevy, jež v možnostech „mít volný čas“ dosud existují mezi pohlavy.

Podívejme se z tohoto hlediska na strukturu užívání času podle průzkumu, který provedla Ústřední komise lidové kontroly a statistiky.⁴

Z uvedených údajů [2 : 23–24] je vidět, že jde o statisticky i fakticky významnou disproporci mezi časem muže a ženy, že

Tabulka 1. Denní rozvrh rodin dělníků podle druhů činnosti (v procentech)

	Muži	Ženy
Práce ve výrobě	34,2	30,6
Mimopracovní činnost spjatá s výrobou	4,2	3,3
Péče o domácnost a děti	9,8	25,7 (!)
Spánek a jídlo	35,7	32,7
Volný čas	16,1	7,7 (!)

více než $\frac{1}{4}$ času ženy vůbec je věnována práci v domácnosti. Volného času má muž dvakrát více než žena; zaměstnaná žena spí o celou hodinu méně než žena v domácnosti [10].

Uvedme ještě údaj z téhož průzkumu o množství času, který pohltí práce v domácnosti v týdenním průměru:

ženy-dělnice	35 hod. 48 min.,
zaměstnankyně	32 hod. 30 min.,
ženy v domácnosti	58 hod. 8 min.

Naproti tomu

muži-dělníci	10 hod. 8 min.,
muži-zaměstnanci	8 hod. 8 min.

Chceme-li dešifrovat obecnost určení „práce pro domácnost“, zjistíme, že 90 % veškerého času, který věnují zaměstnané ženy domácnosti, pohltí tři skupiny domácích prací. Jmenovitě z celkového fondu času pro domácnost vyžaduje 50 % příprava jídel (u dělnic 47 %, u zaměstnankyň 25 %, u žen v domácnosti 49 %), 16 % až 19 % údržba a úklid domu, bytu, včetně údržby vozu, 23 % až 25 % péče o oděv a obuv [10].

Prokázaná disproporce mezi volným časem muže a ženy a takřka shodná míra času stráveného prací pro rodinu a její domácnost a času v zaměstnání mají tedy své sociální příčiny. Bedřich Engels v *Původu rodiny* výstižně ukazuje na historické souvislosti vzniku vztahů nerovnoměrnosti v užití času mezi mužem a ženou. Je dána rozvojem soukromého vlastnictví, rozvojem soukromovlastnického způsobu výroby, rozvojem kapitalistického způsobu výroby, kdy „vedení do-

³ Jedním ze základních prostředků k řešení tohoto problému je tvorba společenských podmínek, mezi něž patří např. rozvoj společenských služeb. Tento si zas vyžaduje uvolnění poměrně velkých materiálních prostředků i jistou kapacitu pracovních sil.

⁴ Výběrové šetření Ústřední komise lidové kontroly a statistiky v r. 1961 *O využití času nezemědělských domácností* zahrnovalo 1681 dělníků a dělnic z různých míst ČSSR.

mácnosti pozbylo své veřejné povahy. Společnosti po něm již nic nebylo. Stalo se soukromou službou: žena se stala první služkou a byla vytlačena z účasti na společenské výrobě. Teprve velký průmysl naší doby otevřel — a ještě jen proletářce — zase cestu ke společenské výrobě. Avšak tak, že plní-li své povinnosti v soukromé službě pro rodinu, zůstává vyloučena z veřejné výroby a nemůže nic vydělávat; chce-li se zúčastnit veřejné výroby a samostatně si vydělávat, není s to splnit své rodinné povinnosti... Základem moderní monogamní rodiny je zjevné, nebo zastřené domácí otroctví ženy a moderní společnost je masa, která se jako z molekul skládá ze samých takových rodin.“ [17]

Engels tak podtrhuje příčinu historicky vzniklé nerovnosti muže a ženy, ale zároveň naznačuje také prostředky k jejímu vyřešení. Jde fakticky o zrušení onoho „zastřené domácího otroctví“ ženy negací neefektivní naturálně malovýrobní výroby v domácnosti.

Údaje o míře volného času jsou svědectvím o tom, že ženy jsou nuceny, obrazně řečeno, vykonávat dvě pracovní směny: jednu v zaměstnání a jednu v domácnosti. Buržoazní sociologie tento stav postihuje pomocí popisu rozporné povahy tzv. dvojí role ženy [11]. Pozitivistická metoda tu nahrazuje potřebnou analýzu tohoto jevu. Je to však důsledek apologetické funkce buržoazní sociologie. Kdyby totiž odkryla podstatu tohoto jevu, musela by zákonitě dospět k závěru, že jeho konečné vyřešení je možné jen na bázi socialismu a uvnitř socialismu, neboť je projevem rozporu mezi stupněm rozvoje výrobních sil, které si vynucují společenskost povahy práce, a setrvalým charakterem práce uvnitř jednotlivé rodiny. Buržoazní sociologie se často uchyluje ke zpochybnění správnosti zaměstnanosti žen a nezřídka ji hodnotí jako nepříznivý důsledek rozvoje tzv. moderní industriální společnosti. Goode například se spokojil s konstatováním, že současný stav svědčí o tom, že společenské postavení ženy „je stále ještě v podstatě statutem ženy v domácnosti“ [8 : 200].

Marxistická sociologie však musí za jevy, které mají zdánlivě povahu soukromé sféry života, hledat *společenské souvislosti*, hledat a nacházet *podstatu* jejich projevu. Jedině tak je schopna poznat noetickou

stránku věci a naznačit prostředky k řešení ve společenské praxi.

Také disproporce mezi volným časem muže a ženy není nahodilá, není, obrazně řečeno, projevem „lenosti mužů a pilnosti žen“, ani pouhým výsledkem různých subjektivních a tradicí zafixovaných představ mužů a žen o charakteru jejich činnosti. Je projevem objektivně existujících rozporů, které produkuje současný stupeň rozvoje společenské dělby práce, jehož charakter vtiskuje každému individuu jeho životní projev. Konflikt mezi výkonem profesionální role v zaměstnání a doma zastávané role ženy v domácnosti odráží rozpor mezi starou podobou práce v rodině a společenským charakterem práce ve společnosti. To na jedné straně. Ekonomická závislost člověka souvisí se vznikem širší výrobní kolektivity; zároveň však stupeň rozvoje výrobních sil a stupeň společenskosti práce uvnitř této širší výrobní kolektivity dosud objektivně ponechává prostor pro časté používání jednoduché práce, která má naturálně malovýrobní charakter. Nejenže umožňuje, ale vynucuje si existenci i reprodukci této podoby práce. Podstatu příkrého rozdílu v plnění dvou rolí žen lze tedy hledat a nalézat, na rozdíl od buržoazní sociologie, pouze v disproporci uvnitř společenské výroby samé, která objektivně vlivem nerozvinutých výrobních sil dosud nesjednotila a nevytvořila společenský charakter veškeré výroby.

Zde je také skryta mimo jiné též podstata *disproporce v uplatňování společenského zájmu*. Vyřešit a postupně negovat naturálně výrobní práci a převádět ji na společenskou velkovýrobu je proces probíhající koneckonců v plné shodě s celospolečenským zájmem. Rozpor mezi výkonem ženy v zaměstnání a v rodině není tedy v žádném případě problémem, který by se dal řešit pouze prostřednictvím individuální povahy. Jde o společenský proces, o realizaci společenského zájmu, jehož rozporná povaha, podmíněná objektivně, se pouze jeví jako věc soukromé sféry a soukromého života. Toto zdání podporuje skutečnost, že v mimopracovní době lidé rozvíjejí takovou činnost, která je výrazem jejich individuálních zájmů. Tyto zájmy však nemusí být a většinou nejsou v plném souladu se zájmy celospolečenskými. Socialistické výrobní vztahy sice rozdílnost těchto zájmů v

určitému směru zmírnily především tím, že zrušily možnost vykořisťování práce a účast na výrobě povýšily na obecnou zásadu pro všechny příslušníky společnosti. „Na druhé straně tuto rozdílnost prohloubily tím, že odstranily částečnou uniformitu bezprostředních zvláštních zájmů, kterou za kapitalismu vyvolává bída. Rozdílnost bezprostředních zvláštních zájmů obyvatelstva tedy neplyne z přežitků, ale je bytím lidí za socialismu dokonce dále rozvíjena.“ [9 : 286]

Hlavní příčina rozdílnosti zvláštních zájmů, které se většinou projevují nejen jako zájmy individuální, ale též jako zájmy rodiny, je v tom, že vývojový stupeň výrobních sil a výrobních vztahů neumožňuje uspokojovat bezprostřední zvláštní zájmy podle nejruznějších potřeb lidí, ale jen podle možnosti, které jsou určeny výkonem jejich práce. Volný čas je tedy naplněn takovými činnostmi, takovou jejich vzájemnou proporcí, které jsou umožněny dosaženým rozvojem společenské výroby, které jsou tedy konec konců objektivně determinovány daným charakterem společenské dělby práce. Toto obecné určení se vztahuje i na vzájemný a disproporcionální vztah mezi činnostmi mužů a žen.

Z toho je zřejmé, že oproti buržoazní teorii marxistická sociologie chápe volný čas jako *společenskou kategorii* schopnou odrážet podmínky života. Lidská činnost „uvnitř“ volného času není tedy výsledkem subjektivního rozhodnutí. Individua si kládou své cíle, které se pouze jeví jako libovůle, ve skutečnosti si je však kladou proto, že k jejich plnění jsou konečně nuceni konkrétní historickými podmínkami svého, a tím i společenského života.

S vývojem společnosti jsou podmínky, v nichž lidé žijí, stále méně určovány živelnými silami přírody a stále více výsledky lidské činnosti samé (zvláště činnosti výrobní). Přesto je pro kapitalistickou společnost charakteristické, že zde lidé (zvláště příslušníci dělnické třídy, vytvářející užité hodnoty, s nimiž společnost disponuje) nemají možnost cílevědomě ovlivňovat podmínky svého života. Tyto podmínky se stávají vůči nim „odcizeným“ plodem jejich činnosti, čímsi živelným a vnějším, co negativně ovlivňuje nejen náplň jejich pracovní doby a výsledky, které jim přináší, ale i vývoj rozsahu a struktury jejich

volného času. To se citelně promítá v celém životě dělnických rodin za kapitalismu.

Změny, které uskutečnila vítězná socialistická revoluce, vytvořily základní předpoklady k tomu, aby se životní podmínky lidí dostaly pod jejich cílevědomou kontrolu. Postupnou realizací zákonitého vývoje socialismu — nahrazováním jeho nižších vývojových etap vyššími — se tyto předpoklady i formy jejich využívání zmíněným směrem dále prohlubují. Tím se podstatně změnilo a neustále dále mění nejen postavení člověka v pracovní době, ale i funkce a obsah jeho volného času.

Zvlášť významnou součástí volného času příslušníků naší dělnické třídy (i všech ostatních pracujících), která je přímým produktem socialistického uspořádání naší společnosti, je jejich účast na společenské správě, řízení a kontrole — jádru jejich politické aktivity. Čím více mezi nimi roste počet *aktivistů* různých složek našeho politického života (a to na všech stupních výstavby těchto složek), kteří se takto přímo podílejí na cílevědomém ovlivňování našeho společenského vývoje, tím více naopak ubývá a bude dále ubývat těch, kdo se cítí nuceni hledat prostor pro své sebeuplatnění (či svého druhu „útočiště“) především ve vyhraněné soukromé sféře svého života.

To ovšem dosud v jednotlivých případech umožňuje, aby se přechodně utvářela i opačná souvislost. Čím více na kterémkoli úseku naší společnosti (popř. v některém místě, okrese apod.) polevuje proces růstu počtu takových aktivistů, tím „nepřekonatelnější“ se tu zdají tendence některých pracujících uzavírat se do „ulity soukromí“, většinou především do sféry života v kruhu rodiny. Tím potom nabývá tento jejich život v rodině velice specifické podoby. Vytváří sklon ke „konzumnímu“ pojetí společnosti a spolu s ním reprodukuje i jiné formy maloměšťáckého vědomí. Těmto formám vědomí je ovšem nutno čelit i ideologicky — včetně objasňování principů socialistické morálky apod. Rozhodující cestou boje proti tomu je však především úsilí o zvyšování společenské aktivity našich dělníků i všech ostatních pracujících. Proto má pro rozvoj naší společnosti i pro překonávání různých forem maloměšťáctví tak mimořádný význam důsled-

né uplatňování závěrů rezoluce XIV. sjezdu KSČ — mezi nimi i závěru, ve kterém se praví: „Hlavním obsahem úsilí strany o upevnění socialistického státu je *rozšiřování a prohlubování účasti lidu na státním řízení a veřejné správě*“ (podtrženo M. Š.) [20 : 580].

Buržoazní sociologie i revizionismus dokazují svou poplatnost kapitalistickým vztahům kromě jiného i tím, že přistupují k této problematice, která se tu většinou označuje jako „sociální aspekt volného času“, ze zcela protichůdných pozic. Za měřítko „sociálního aspektu“ volného času považuje, zda jednotlivec je ve volném čase ve vztahu k jiným lidem, nebo zda jeho využití se orientuje výhradně do privátní sféry. Tento sociální aspekt chování ve volném čase se většinou v buržoazní sociologické literatuře klasifikuje kvantifikovaně. Párový vztah se týká hlavně manželů a milenců, přátelství dvou lidí. Ve volném čase pro takové lidi hrají „ti druzí“ jen sekundární úlohu. Za rozsáhlejší jsou považovány sociální vztahy těch společenských skupin, které mají podobu intimity (face-to-face-relations). Za jejich zvláštní formu je pak označována rodina [24 : 129—144].

Marxistická analýza se však nemůže omezit na postihnoutí prosté kvantifikace jevů, jde jí zároveň též o postižení a charakteristiku jejich kvality, neboť kvalitu a kvantitu chápe v dialektické jednotě. Proto se nelze spokojit pouze s kvantifikovaně pojatým „sociálním aspektem“ volného času, podle buržoazní sociologie. Bude to zřejmě především obsah a vzájemná proporce činností vykonávaných člověkem „ve volném čase“, který bude charakterizovat jeho sociální aspekt. resp. přesněji řečeno jeho sociální podstatu.

Rodina jako pospolitost volné chvíle

V souvislosti se sociálním aspektem volného času, pochopeného kvantifikovaně, rozvíjí buržoazní sociologie teorie o objektivní nutnosti intimizace rodinného života. Označuje totiž rodinu za „*pospolitost volné chvíle*“, tvrdí, že intimizace rodinné sféry je v „moderní průmyslové společnosti“ zákonitým, a tedy i žádoucím jevem. Současná tendence ukryvat rodinu do rozměrů soukromí a obalovat ji intimitou je v západní buržoazní sociologii považováno za

zákonitý a nutný, mnohdy i pozitivní jev. Někteří sociologové ve své charakteristice změn rodiny v tzv. průmyslově vyspělé společnosti hovoří o rodině jako o „pospolitosti volné chvíle“ [12]. Tento pojem má vyjadřovat změnu, kdy vlivem příkrého oddělení sféry práce od rodinného života se rodina stává střediskem, kde lidé tráví většinu svého volného času. Jde o snahu teoreticky zdůvodnit jakousi zákonitost vzniklé izolace rodiny od společnosti.

Například známý sociolog Helmut Schelsky ukazuje, že struktura rodinného života již nejenom neodpovídá v žádném směru struktuře mimorodinného prostředí, ale dokonce je v ní v přímém rozporu. Tento proces charakterizuje tím, že „rodina jakožto privátní skupina, osobní pospolitost stojí dnes uprostřed dvou jiných životních oblastí, které se dalekosáhle liší od rodinné životní oblasti a jsou vzhledem k němu jinak strukturovány: na jedné straně od světa pracovních vztahů a vztahů v povolání, na druhé straně od „veřejnosti“ jako oblasti byrokratických velkých organizací, rodina se stává stále soukromější, svět práce stále „veřejnější“. Přitom chybí životu moderního člověka jakýkoliv celostátní charakter, jeho život probíhá v rozporu s protikladnými sociálními strukturami, které se navzájem stále více odcizují“ [23 : 33].

V kapitalistické společnosti se zákonitě projevují tendence k dalšímu vyhraňování tohoto rozporu. V řadě průmyslově vyspělých kapitalistických zemí (např. USA, NSR apod.) lze pozorovat vědomě pěstovanou orientaci na „renesanci“ rodinného života. Začíná být popularizován model takové rodiny, která plní především funkci útočiště před vnějším — odcizeným — světem.

Proto mnozí sociologové (např. König, Mayntzová, Goode) považují za podstatný znak charakterizující moderní rodinu v průmyslové společnosti to, že je *intimní skupinou*, poskytující protiváhu anonymní institucionalizované společnosti. Renata Mayntzová ve své práci ukazuje, že „rodinné životní společenství... se narušilo, když se vzdělání, utváření volného času a výdělečné práce vydělily z rodiny a přenesly vně, do veřejnosti. Naproti tomu, částečně jako reakce na neosobní chladnost tohoto světa vně rodiny se zároveň posílila

citová soudržnost a přání po intimitě a důvěrnosti v rodině.“ [18 : 100–101]

Goode formuluje tuto otázku zcela otevřeně, když uvádí, že „také zdůraznění emocionality uvnitř manželské rodiny slouží do jistého stupně požadavkům industrialismu. Na nízké pracovní úrovni prožívá pracovník jen nepatrné uspokojení dosažené v práci, je však současně konfrontován s většími požadavky. Na žádné úrovni však není podnik zodpovědný za *emocionální rovnováhu* jedince; tato spadá *vylučně do dosahu odpovědnosti rodiny*, a to jak jednoznačně, že ji nejde nikde jinde obnovit. *Malá rodina se tedy zabývá problémem, se kterým se nemůže vypořádat industriální systém.*“ [1 : 45]

J. Bodamer označuje na jedné straně „povolání s jeho funkcionalismem“ a na druhé straně „oduševnělou činnost rodiny“ (die beseelte Lebendigkeit der Familie) jako dva rozdílné systémy nebo kruhy bytí“ [1].

Jeden z dalších buržoazních sociologů bádajících o rodině, Saller, mluví též o útěku do soukromého života, resp. do rodiny, jako o reakci na přílišné požadavky, které jsou kladeny na člověka „moderní“ doby [22 : 82].

Na tento fakt např. také poukazuje řada příspěvků na mezinárodní konferenci o rodině, pořádané v Mnichově v roce 1964. V jednom z diskusních příspěvků hovořil německý badatel Preeler o nebezpečí uzavírání rodiny před společností, kterou rodina pocituje jako nelibostnou. Uvedl, že toto nebezpečí je výrazem mocné tužby po bezpečí. Pod jejím vlivem se projevuje tendence popírat a odmítat skloubenost všech společenských složek [19].

I někteří naši sociologové — vědečtí pracovníci — se s určením rodiny jako pospolitosti volné chvíle ztotožňují. Místo toho, aby analyzovali současný stav a příčiny tendencí rodiny socialistické společnosti ukrývat se do soukromí, svým pozitivistickým přístupem de facto přejímají pojetí buržoazních sociologů.

Současně se zkrácenou pracovní dobou se skutečně objevují znaky „*individualizace rodiny*“, a to i v socialistické společnosti. Člověk netíhne ke kolektivnímu využívání volného času, začíná u něj převažovat touha být sám či v intimním svazku rodiny. O tom nás přesvědčily mimo jiné i některé výzkumy našich sociologů [5 : 261].

Nelze zůstat v zajetí iluze, že tvorba žádoucího způsobu života (a tím i života rodiny) se bude rodit automaticky a bezrozporně. I zde půjde o řadu problémů, které bude třeba řešit. Chceme-li nalézt společenské prostředky k řešení, musíme nejprve znát výchozí teoretické stanovisko, jak tento jev hodnotit, v jakých souvislostech je nutno jej pojímat apod. Stanoviska, která jsou uváděna v buržoazní sociologii k projevům intimizace rodiny, nemohou být v marxistické teorii respektována. Marxistické teorie o rodině sice musí umět postihnout všechny objevující se tendence, ale musí umět nacházet adekvátní východiska k jejich usměrnění.

Jednostranná orientace života individua do kruhu rodiny, ve kterém by trávil veškerý svůj „volný čas“, neodpovídá žádoucímu rozvoji životního způsobu za socialismu. Současný stav, který ukazuje, že tyto tendence izolace rodiny od společnosti se objevují ve významné míře, musí být pochopen jako adekvátní současnému společenskému rozvoji. Je tomu tak proto, že socialistická společnost „má ještě na sobě mateřská znamení staré společnosti, z jejíhož lůna vychází“, především její zděděnou dělbou práce [15 : 49].

Setkáváme se tu se socialistickou společností, nikoli však jak se *vyvinula* na svém vlastním základě, nýbrž naopak, jak právě vychází z kapitalistické společnosti, která v každém směru, hospodářsky, mravně i duchovně, má ještě na sobě mateřská znamení staré společnosti, „z jejíhož lůna vychází“.

Prudký rozvoj strokové velkovýroby přeměnil vzájemné vztahy lidí ve výrobě, rozbil původní svazky součinnosti a družnosti lidí, atomizoval společnost a nahradil intimní bezprostřední působení lidí anonymní vzájemnou závislostí. Tato určitá přesytenost formálními vztahy je provázena přirozenou reakcí v podobě snahy útěku do soukromí. Proto i v naší společnosti jsou projevy napětí mezi všeobecností ve sféře práce, nynějších styků, obstarávání a emocionálností či důvěrností ve sféře přátelství a v rodinném životě zatím příliš velké, aby jedno mohlo být „vyrovnané“ druhým.

Jde však o *přechodný jev*, který nelze považovat za přijatelný pro rozvíjení a tvorbu životního způsobu za socialismu,

neboť produkce a reprodukce izolace rodinného života od společnosti je v rozporu s žádoucí proporcí času věnovaného jednotlivým sférám společenského života. Je však nutno říci, že únik do sféry emočnosti jako program pro řešení „tlaku“ moderní průmyslové společnosti bývá marný a navíc v naší socialistické společnosti je jako *koncepce řešení naprosto nepřijatelný*.

Vztah rodiny a společnosti v socialistickém zřízení nemůže jít cestou zvýrazňování rozdílů těchto životních sfér. Marxistická teorie, jak již bylo řešeno, nechápe rodinné vztahy a mimorodinné vztahy jako oddělené sféry vztahů, které by život jednotlivce mezi sebe „dělily“. Člověk realizuje své bytí prostřednictvím všech sociálních vztahů, které lze od sebe oddělit pouze ve vědecké abstrakci. Štěstí jednotlivce, které by se chtělo omezit jen na „šťěstí rodinného krbu“ odehrávajícího se v soukromé ulitě domova, musí být v nejlepším případě štěstím neúplným, které svou jednostranností člověka konec konců ochuzuje. Není vlastně ničím jiným než subjektivní iluzí, že lze a je lépe žít bez víceméně angažované účasti na celospolečenských procesech.

Naší socialistické společnosti nepůjde o to, aby pouze vyřadila malovýrobu z rodiny a domácnosti proto, aby rodina měla čas „na sebe“ a „pro sebe“. Zároveň s tímto procesem růstu volného času musí totiž jít o tvorbu nového způsobu života, o realizaci modelu socialistického způsobu života, jednotlivce i rodiny. A právě zde, hovoříme-li o současném zkracování pracovní doby a růstu volného času, musíme poukázat na rozpornost tohoto procesu v současné době. Volný čas roste totiž pouze zdánlivě, čas, který se „uvolňuje“, ve skutečnosti není pro rozvoj člověka volným časem. Stupeň rozvoje společnosti a charakter výrobních vztahů objektivně omezuje, determinuje a „vtiskuje“ způsobům užívání volného času vždy určitý charakter.

Jde tedy nejen o kvantifikovanou míru času ztráveného produkcí hmotných statků v poměru k času v soukromí, ale o kvalitu jeho sociální struktury. Všechny tyto momenty času jsou výrazem sociálně politického uspořádání společnosti. Socialistická společnost je totiž svou podstatou předurčena k řešení a vyřešení „volného času

pro člověka“. Naproti tomu kapitalistická společnost i při nejvyšším kvantu produkce zboží toho schopna není. I v mimo-pracovní době je totiž nucena produkovat takové vztahy, které by nepřekročily hranici soukromého vlastnictví a které by se řídily zákonem rozmnožování kapitálu. To-muto zákonu je podřízena i tvorba struktury volného času v kapitalistické společnosti.

Základní funkcí volného času je všestranný rozvoj člověka, jehož realizace pouze uvnitř rodiny či převážně uvnitř rodiny je nemožná.

Z tohoto hlediska je nutné vytvářet společenské podmínky pro žádoucí obsah proporcí a vztahů různých činností lidí, které ve svém souhrnu tvoří životní způsob, a tendence jednostranné orientace „do rodiny“ je považována za negativní jev. A jako takový musí být tento jev společensky ovlivňován a jeho „míra“ musí být společností regulována. A jako takový musí být i sociologicky zkoumán.

Literatura

- [1] Bodamer, J.: *Der Mann von heute, seine Gestalt und Psychologie*. Stuttgart 1956.
- [2] Červinka, A. a kol.: *Práce a volný čas*. Praha 1966.
- [3] Dubská, I.: *Objevování Ameriky*. Praha 1964.
- [4] Engels, B.: *Anti-Dühring*. Praha 1952.
- [5] Filipcová, B.: *Několik poznámek k problematice volného času v technicky rozvinuté společnosti*. Sociologický časopis, 5, 1969, č. 2.
- [6] Filipcová, B.: *Člověk, práce a volný čas*. Praha 1966.
- [7] Filipec, J. — Richta, R.: *Vědeckotechnická revoluce a socialismus*. Praha 1972.
- [8] Goode, J. W.: *Soziologie der Familie*. München 1967.
- [9] Hruza, I.: *Uvědomělost proti živelnosti*. Sborník Marxistická filosofie a komunistická strana. Praha 1965.
- [10] *Jak dlouho lidé spí*. Na okraj velkého mezinárodního průzkumu. Rudé právo, 19. květen 1969.
- [11] Klein, B. — Myrdal, A.: *Women's Two Roles. Home and Work*. London 1956.
- [12] König, R.: *Familie*. Das Fischer Lexikon, Soziologie. Frankfurt a. Main 1965.
- [13] Marx, K.: *Grundrisse der Kritik der politischen Ökonomie*. Berlin 1953.
- [14] Marx, K.: *Kapitál III/2*. Bratislava 1956.
- [15] Marx, K.: *Kritika Gothajského programu*. Spisy, sv. 19, Praha 1966.
- [16] Marx, K.: *Rukopisy „Grundrisse“*. Praha 1971.
- [17] Marx, K. - Engels, B.: *Spisy*, sv. 21. Praha 1967.

- [18] Mayntzová, R.: *Die moderne Familie*. Stuttgart 1955.
- [19] Preeler, L.: *Stellung der Gesellschaft der Familie in der modernen Gesellschaften, Fundament der Gesellschaft und Gegenwart und Zukunft*. XV. Internationale Familienkonferenz. Mnichov 1964.
- [20] *Protokol XIV. sjezdu KSČ*. Praha 1971.
- [21] Richta, R.: *Civilizace na rozcestí*. Praha 1969.
- [22] Saller, K.: *Die Biologie der Familie*. Rudolfstadt 1960.
- [23] Schelsky, H.: *Schule und Erziehung in der industriellen Gesellschaft*. Würzburg 1957.
- [24] Weber, E.: *Das Freizeitproblem*. Anthropologisch-pedagogische Untersuchung. Mnichov—Basilej 1963.

Резюме

Шольцова М.: Семья и свободное время

В социалистическом обществе человек взял на себя ответственность за производство с целью изменить до сих пор существующее разделение общественного труда, чтобы одновременно с этим вернуть труду его творческий характер. Он должен взять на себя также ответственность за «свободное время». Социалистическое общество своим социально-политическим устройством создает для решения т. наз. вопроса свободного времени основные и реальные исходные пункты. Более высокий тип общественной организации труда вместе с максимальным развитием производительности совокупного общественного труда будет освобождать «время в распоряжении человека». Социалистическое общество стоит «лицом к лицу» разрывающейся научно-технической революции; оно стоит перед задачей осуществить цельную научную систему рациональной экономии времени, чтобы всю народнохозяйственную систему целесообразно ориентировать на оптимальные пути развития производительных сил и социалистических производственных отношений. Экономия времени, состоящая в экономии совокупного общественного труда, связанного с продукцией, с единицей времени, непосредственно отражает степень роста производительности общественного труда, т. е. степень образования новых продуктивных сил общества и одновременно степени новых возможностей, приобретенных для культивации общественно полезных сил человека.

Граница между «временем на работе» и «временем вне рабочего процесса» будет неустанно динамически развиваться, именно таким образом, что размер времени, проводимого человеком в производственном процессе, будет сокращаться и наоборот, «время в распоряжении человека» будет увеличиваться. Однако дело не идет об одном только механическом изменении пропорций, но о сложном процессе качественных изменений внутри обеих этих основных, относительно самостоятельных областей деятельности человека.

Граница времени, образуемая рабочим и вне-рабочим временем, существенно может измениться только тогда, когда будет изменяться

характер разделения общественного труда, когда одновременно будет изменяться характер производственной деятельности человека. В настоящее время речь идет о том, чтобы определить такие факторы, которые изменение границы между «трудом и развлечением» способны существенно и положительно изменить. К ним относится работа в семье, которая в своем большинстве носит стереотипный характер ручной работы. Эта деятельность внутри семьи ограничена односторонней целью, определенной сферой семьи, интересами и потребностями ее членов. Сверх того, индивидуальная форма труда, осуществляемая внутри семьи, занимает значительное количество простого труда, который идет в разрез с общественным трудом — с точки зрения его эффективности. В настоящее время речь идет о проявлении противоречия между старым характером труда, сохраняющимся и осуществляемым в семье, и общественным характером труда внутри общества. В реальном виде это противоречие проявляется в целом ряде общественных явлений, к которым относится, например, также резкая диспропорция между свободным временем мужчин и женщин, различие условий для квалификации и применения профессиональной роли мужчин и женщин и т. п. Материальный характер труда, который до сих пор должен в семье осуществляться, существующим образом влияет на структуру и пропорцию отдельных видов деятельности человека вне рабочего процесса. Одновременно создает этим объективные условия для совсем определенного образа жизни не только в семье, но и образа жизни общества. В значительной мере он влияет на сам характер взаимных человеческих отношений. Дело в том, что мелкое производство, закрепляя старые формы труда, в то же время не только сохраняет окутанные индивидуализмом формы жизни, но оно способно производить все новые формы индивидуализма и обывательщины. Здесь, кроме прочего, также таится существо диспропорции в применении общественного интереса.

Решить и постепенно отрицать натуральный мелкопроизводственный труд и переводить его на общественное крупное производство является процессом, который, в конце концов, протекает в полном согласии со всеобщим интересом. Здесь одновременно речь идет о формировании таких условий жизни человека, которые не потребуют индивидуализации семейной сферы жизни. Односторонняя ориентация жизни индивидуума на круг семьи, в которой он проводил бы все свое «свободное время», не отвечает желательному развитию жизненных форм при социализме.

Исключением работы натурального характера из семьи социалистическое общество освобождает значительное количество времени. Это «освобожденное время» должно было бы быть действительно «временем для человека», временем, в котором он развивал бы свою многосторонность, культивировал бы свои формы жизни и этим же и формы общественного образа жизни. Таким образом, одновременно речь пойдет о процессе сложного изменения содержания и структуры деятельности, осущес-

ствляемых в свободное время человека. Этот процесс не определен личностным произволом индивидуума, но он общественно обусловлен. В своем основном размере он определен развитием производительных сил и характером производственных отношений того которого общества. Поэтому-то и сфера свободного времени, формы ее использования обусловлены классово, они связаны с формированием совсем различных форм жизни людей в социалистическом обществе.

Вопросы решения содержания и использования свободного времени, вопросы расширения сферы свободного времени для предоставления его в распоряжение человеку имеют большое всеобщественное значение. Успешное решение их оказывает прямое воздействие на формирование новых социалистических форм образа жизни каждого индивидуума, на образ жизни семьи и на формирование социалистического образа жизни общества.

Summary

Solcová M.: Leisure and Family

In socialist society, man has assumed responsibility for production with the aim of transforming the present division of social labour in order thereby to endow work with its genuine creative character. He must also assume responsibility for "leisure". On the basis of its socio-political organization, socialist society creates fundamental and real starting-points for solving the so-called problem of leisure. A higher type of the social organization of labour, hand in hand with the maximum development of the productivity of total social labour, will disengage "the time at man's disposal".

Socialist society is standing "face to face" with the beginning scientific and technological revolution; it is faced with the task of realizing an accomplished scientific system of a rational economy of time which would make it capable of purposefully orientating the whole economic system to the optimum ways of developing production forces as well as socialist production conditions. The economy of time, based on saving total social labour involved in production, in the unit of time, directly grasps the degree of growth in the productivity of social labour, i. e. the degree of the formation of the society's new production forces and simultaneously the degrees of the new possibilities acquired for the cultivation of the socially useful powers of man.

The boundary between "time spent in work" and "time outside the working process" will continue to develop dynamically in a way reducing the amount of time spent by man in the production process and, on the other hand, increasing the amount of time at man's disposal. This, however, does not imply a mere mechanical change in proportions, but a complex process of qualitative changes

within both the mentioned fundamental and relatively independent areas of man's activity.

The time limit formed by working time and extrawork time can be substantially changed only in connection with changes in the character of the social division of labour and with simultaneous changes in the nature of man's productive activity. At present, it is necessary to determine such factors as are capable of substantially and positively affecting the change of the boundary between "work and entertainment". These include work in the family which, for the most part, is of a stereotyped manual character. This activity within the family is limited by a one-sided purpose determined by the family circle, by the interests and needs of the members of the household. Moreover, the individual form of work realized within the family involves a considerable amount of simple work which, from the viewpoint of social labour, from the viewpoint of its effectivity, is in sharp contrast to it. In our time, there is a contradiction between the old character of work which survives and is realized within the family, and the social character of work within society. In its real form, this contradiction manifests itself in a great number of social phenomena, including, among others, the sharp disproportion between the leisure time of men and women, different conditions for raising their qualification and for performing their professional roles, etc. The character of work, i. e. production in kind, which, so far, has to be realized in the family substantially affects the structure and proportion of the separate types of man's activity outside the production process. It simultaneously creates objective preconditions not only for a quite definite way of life within the family but also for ways of life in the society. To a very significant measure, it affects the character of interhuman relations itself. By fixing old forms of work, small-scale production not only preserves ways of life marked by individualism but is also capable of producing always new forms of individualism and provincialism. Herein also lies — besides other things — the essence of the disproportion in applying social interest.

The solution and gradual negation of small-scale production in kind and its transformation into social large-scale production is a process ultimately taking place in full harmony with the all-social interest. This also implies the creation of such objective conditions of man's life that will not necessitate the individualization of the family sphere of life. The one-sided orientation of the individual's life into the family circle where he would spend all his "leisure" does not comply with the desirable development of ways of life under socialism.

By discarding production in kind from the family, socialist society is going to disengage a considerable amount of time. This "disengaged" time should actually become the "time for man" — the time he could use to develop

his many-sidedness, to cultivate his ways of life, and thus also the socialist way of life. This implies a process of a complex transformation of the content and structure of activities realized during man's leisure. This process is not determined by the individual's subjective arbitrariness: it is determined socially. In its basic dimension, it is determined by the development of production forces and by the character of production relations of the respective society. This is why also the sphere of leisure and the ways of its utilization are class-determined, being

connected with the creation of entirely different ways of life of the people in socialist society.

Problems of solving the content and utilization of leisure, problems of increasing the sphere of leisure time at man's disposal are of a great all-social significance. Their successful solution directly affects the creation of new socialist forms of each individual's way of life, the way of family life and thus also the creation of the socialist way of social life.